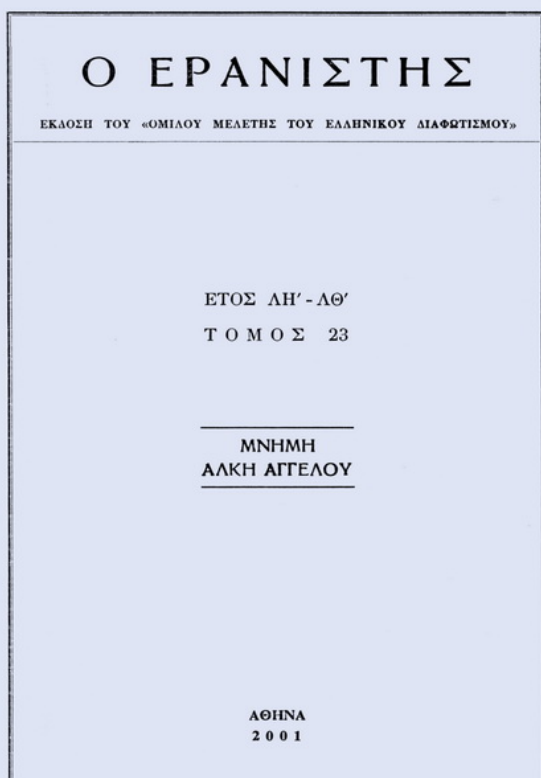

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Ρήγας, ένας άλλος Τυρταίος στα μάτια του
ευρωπαϊκού φιλελληνισμού

Λουκία Δρούλια

doi: [10.12681/er.164](https://doi.org/10.12681/er.164)

To cite this article:

Δρούλια Λ. (2001). Ρήγας, ένας άλλος Τυρταίος στα μάτια του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. *The Gleaner*, 23, 253–267. <https://doi.org/10.12681/er.164>

ΡΗΓΑΣ, ΕΝΑΣ ΑΛΛΟΣ ΤΥΡΤΑΙΟΣ ΣΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΧΡΕΙΑΣΤΗΚΕ ΝΑ ΠΕΡΑΣΕΙ ΕΝΑΣ ΠΕΡΙΠΟΥ ΑΙΩΝΑΣ από τη θανάτωση του Ρήγα για να διαλευκανθεί ικανοποιητικά η ριζοσπαστική επαναστατική, και ως εκ τούτου μυστική, πατριωτική του δράση, καθώς και τα σχέδιά του για κρατική και πολιτειακή οργάνωση. Οί πληροφόριες που διασώζονταν για τον ίδιο και τα ενδιαφέροντά του, αποσπασματικές και σκόρπιες, έβρισκαν στην προφορική παράδοση, στον Θούριο και τα άλλα έθνεγερτικά τραγούδια, τον συνδετικό τους κρίκο, αποκρυσταλλώνοντας έτσι την εικόνα του πρωτομάρτυρα και τον θρύλο που τον περιέβαλε στο πέραςμα του χρόνου. 'Η θυσία του, άλλωστε, άρκοῦσε για να διατηρηθεί ή μνήμη του ζωντανή και να μεταφέρει έσσει τα μηνύματά του. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολύ συχνά στα μετέπειτα χρόνια οί προσπάθειες καταγραφής ή επανέκδοσης έργων του Ρήγα, ή ακόμα και τραγουδιών που του αποδίδονταν, εξέφραζαν συνήθως τις πατριωτικές ή ριζοσπαστικές άνησυχίες εκείνων που αναλάμβαναν παρόμοια έργα.¹ Οί περιπτώσεις άναφορās στον Ρήγα και χρησιμοποίησης του όνόματός του συνεχίστηκαν, άλλοτε πιο άραιά και άλλοτε πιο πυκνά ως τα πρόσφατα χρόνια.² Θά ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί κατά πόσο επέδρασε στη συνέχιση ή στον πολλαπλασιασμό τους στα τέλη του 19ου αιώνα ή κυκλοφορία, στα 1860, της βιογραφίας του Ρήγα από τον Χριστόφορο Περραιβό³ ή περισσότερο ακόμα ή έκδοση, στα 1871, του χειρογράφου που

1. Πβ. λ.χ. Α. Βρανούσης, «Θούρια και προκηρύξεις του είκοσιένα σ' ένα χειρόγραφο του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, 4 (1967), 177-189 για έκφραση άντιδράσης του Π. Κεφαλά κατά της 'Αγγλοκρατίας στα 'Επτάνησα, ή ακόμα Α. Βρανούσης, «'Εκδόσεις και χειρόγραφα του "Σχολείου των Ντελικάτων 'Εραστών"», *Ο 'Εραμιστής* 8 (1970), 304, για τον μαχητικό κατά της Βουαρίας τυπογράφο-«έφημεριδογράφο» Χρήστο Α. Δούκα.

2. Β. Παναγιωτόπουλος, «'Η δύναμη της θυσίας και τó βαλκανικό έραμα», περ. 'Αντί, άφιέρωμα Ρήγας Βελεστινλής, περ. Β', τχ. 652 (16 'Ιαν. 1998), 28-31.

3. *Σύντομος Βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου*, του Θετταλού, 'Αθήνα 1860, 59 σ. ['Υπογραφή]: Χρ. Περραιβός.

περιεῖχε τὰ ἀγνοούμενα τότε κείμενα τῆς Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως.⁴

Ὡστόσο, ἂν καὶ ὁ Περραιβός, φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Ρήγα, γνώριζε ἀπὸ πρῶτο χέρι τὴ Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις ποὺ εἶχε ὁραματισθεῖ ὁ Ρήγας, εἶχε ἄλλωστε ἀνατυπώσει τὸ φυλλάδιό του στὴν Κέρκυρα τὸ 1798, δὲν φαίνεται τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ εἶχε γίνεи εὐρύτερα γνωστό. Ἡ ἔκδοσις τῆς Βιέννης δὲν πρόφθασε νὰ κυκλοφορήσει εὐρέως ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 3000 ἀντίτυπα κατασχέθηκαν ἀμέσως ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀστυνομία — ἢ μήπως δὲν εἶχε γίνεи κατανοητὸ ἢ καὶ ἀποδεκτό; «Δυσχυρογνώμονας» ὀνομάζει ὁ Ἀνώνυμος τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας ὅσους νομίζουν «μάταιον τὸν σκοπὸν αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἀνδρός».⁵ Ἐντυπωσιάζει πάντως ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἀναφορᾶς στὰ «συνταγματικὰ» κείμενα, ἀπὸ ἑλληνικὰ περιβάλλοντα καί, ἀσφαλῶς συνεπεῖα αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἦταν ἄραγε τόσο ἀποτελεσματικὴ ἡ πνευματικὴ ἐπιβολὴ τοῦ Πατριαρχείου ποὺ εἶχε ἀπαγορεύσει στὰ 1798 τὴν κυκλοφορίαν τοῦ φυλλαδίου;⁶ Ἐχομε νὰ κάνουμε μὲ φόβο ἢ ἀπλῶς ἄγνοια τοῦ περιεχομένου του, ἢ καὶ μὲ τὰ δύο; Μιὰ ἀπάντησις στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς δίνει ὁ Ἰωάννης Φιλήμων ὅταν διερωτᾶται «ποῖαν ἐδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ πρόδοον ὁ Ρήγας, κεκηρυγμένος κατὰ τοῦ Ἱερατείου καὶ τῶν Προεστώτων: τὰ δύο ἐλαστικώτερα [ἐλαστικότης = εὐκαμψία, ἐνδοτικότης, ἡθικὴ ἐνδοτικότης] ὄργανα καὶ τὰ σημαντικώτερα στοιχεῖα τοῦ Ἑθνους;».⁷ Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στὰ προλεγόμενα τοῦ φυλλαδίου Ἀδελφικὴ Διδασκαλία (1798) σπεύδει ν' ἀναφερθεῖ στὴν ἄσπλαχνη παράδοσις ὀκτώ Γραικῶν στοὺς Τούρκους, τὴν ὁποία θὰ εἶχε μόλις πληροφορηθεῖ. Δὲν φαίνεται, ὅμως, νὰ γνωρίζει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ πολιτικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα. Καὶ πάντως, ὅταν θὰ ἔμαθε τὰ σχετικὰ, προτίμησε νὰ σιωπήσῃ γιὰ λόγους εὐρύτερης πολιτικῆς.⁸

4. Τὸ 1877 ἱδρύεται μυστικὴ ὀργάνωσις μὲ τὴν ἐπωνυμία «Φεραῖος» ποὺ ὤθησε τοὺς Ἕλληνας σὲ μυστικὴν συμμαχίαν μὲ τοὺς Ρώσους ἐναντίον τῆς Τουρκίας, μὲ ἀποτέλεσμα τέσσερα χρόνια ἀργότερα τὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς Θεσσαλίας, βλ. I. Dakin, *The Unification of Greece, 1770-1923*, Λονδίνο 1972, σ. 129.

5. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἥτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας, Παρ' Ἀνώνυμον τοῦ Ἑλλήνος, Ἐν Ἰταλίᾳ 1806, ἔκδ. Β', Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀθήνα 1948, σ. 41.

6. Πβ. Α. Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1954, σ. 97.

7. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Νάυπλιο 1834, σ. 95-96.

8. Στὸ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (σ. 55) ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὴ διακοπὴ τῆς ἔκδοσις τῆς ἑλληνικῆς μετὰφρασις τοῦ Νέου Ἀνάχασις.

Θά χρειασθεῖ νὰ φθάσουμε στὰ 1869 γιὰ νὰ ἀρχίσει νὰ συνειδητοποιεῖται ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνει μιὰ πιὸ συστηματικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Ρήγα. Νὰ μὴ βασίζεται πλέον ἡ πληροφόρηση μόνο στὶς σκόρπιες μυθεῖες καὶ τὶς ἀπὸ μνήμης μαρτυρίες. Τὸ 1869 εἶναι ἡ χρονιὰ ποὺ ὁ Κων. Σάθας δημοσιεύει στὴν ἐφημερίδα *Κλειὸ* τῆς Τεργέστης τὴν ἐπιστολὴ τοῦ γάλλου προξένου στὴν Τεργέστη Bréchet (11 Φεβρ. 1798) πρὸς τὸν γάλλο πρέσβη στὴ Βιέννη. Τοῦ τὴν ἔστειλε, καθὼς σημειώνει ὁ Σάθας, «Γάλλος φιλέλλην ἐξόχως τιμῶν με διὰ πολυτίμου φιλίας», ὁ ὁποῖος διατυπώνει συνάμα τὴ λύπη του διότι δὲν ἔχει συγγραφεῖ ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα μιὰ λεπτομερὴς καὶ ἐπάρξια τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς βιογραφία. «Τοῦτο», γράφει ὁ Γάλλος, «μεθ' ὅλην τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀγάπην μου ἀποκαλῶ ἀχαριστίαν. Τὰ μέγιστα θέλουσι μεμφθεῖ ὑμᾶς οἱ μεταγενέστεροι διότι ὅταν καὶ οὗτοι ζητήσωσι τὰς ἀναποφεύκτους διὰ πᾶσαν βιογραφίαν εἰδήσεις θέλουσιν εὑρεῖ μόνον ὅσα ἔγραψαν οἱ ξένοι καὶ ὅσα ἡ ἐξασθενήσασα μνήμη τοῦ γηραιοῦ Περραιβοῦ ἠδυνήθη ν' ἀποθησαυρίσει». Ἀπὸ τὴ συνέχεια ποὺ εἶναι γνωστὴ, τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῶν πολυτίμων γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα ἐγγράφων τῆς αὐστριακῆς ἀστυνομίας, καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ ἐπιστολογράφος ἦταν ὁ Émile Legrand ποὺ ἀνοίγει, γι' ἄλλη μιὰ φορὰ, νέους δρόμους στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.⁹

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τὴν ὥρην εἶναι τί εἶχαν γράψει οἱ ξένοι γιὰ τὸν Ρήγα, ἀπὸ ποῦ εἶχαν ἀντλήσει τὶς πληροφορίες τους καὶ ποιά εἰκόνα εἶχε σχηματίσει τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ γιὰ τὸν πρωτοπόρο ἐπαναστάτη στὰ χρόνια ποὺ ἄνθησε τὸ φιλελληνικὸ κίνημα; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὶς θέσεις του ὡς γραμματικοῦ στὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ὁ Ρήγας εἶχε γνωριστεῖ καὶ ἀναπτύξει φιλίες μὲ ἀρκετοὺς ξένους, διπλωματικούς ὑπαλλήλους Γάλλους καὶ Αὐστριακοὺς, πράκτορες —κυρίως Γάλλους ποὺ διέδιδαν τὶς ἰδέες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης— καὶ ἐμπόρους στὸν ἐπαγγελματικὸ τομέα. Κατὰ τὶς περιόδους πάλι τῶν διαμονῶν του στὴ Βιέννη, διεύρυνε τὸν κύκλο τῶν γνωριμιῶν του. Ἀφενὸς στὸ περιβάλλον τῶν Ἑλλήνων, μὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους συναντιόταν στὰ τυπογραφεῖα, τοῦ Trattner ἢ τοῦ Baumeister καὶ τῶν Μαρκίδων Πούλιου ἢ τοῦ Βεντότη, φροντίζοντας τὶς ἐκδόσεις του ἢ συνεργαζόμενος γιὰ τὴ σύνταξη τῆς *Ἐφημερίδος*. Ἀφετέρου, εἶτε ὡς γραμματικὸς τοῦ Χρι-

9. Ὁ Σάθας θὰ σπεύσει στὸ ἴδιο ἄρθρο νὰ ἀνακοινώσει ὅτι γνωρίζει γιὰ τὸν Ρήγα καὶ νὰ παρακαλέσει ὅσους γνωρίζουν κάτι γι' αὐτὸν νὰ τὸ γνωστοποιήσουν μέσῳ τῆς ἐφημερίδας *Κλειὸ*.

στόφορου Κιρλιάνου, μετέπειτα βαρόνου Langefeld, που τον εισήγαγε στην κοινωνία της Βιέννης και μάλιστα λέγεται ότι τον πήρε μαζί του σε επίσκεψη στον αυτοκράτορα¹⁰ είτε ως συγγραφέας, μεταφραστή και σχεδιαστή χαρτών που κίνησε το ενδιαφέρον των λογίων, έλληνιστών και άλλων. Σ' αυτούς καταλέγονται ο Johann Christian von Engels που μνημονεύει επαινετικά στο βιβλίο του τον Ρήγα, για τη φιλολογική αλλά και την πολιτική του κατάρτιση, τη γλωσσομάθειά του καθώς και για την προσπάθειά του να σχεδιάσει καλύτερους χάρτες από εκείνους που ήταν ως τότε γνωστοί.¹¹ Ακόμα ο Frederick North, ο γνωρίμος μας λόρδος Γκίλφορντ και ο περιηγητής John Hawkins που είχαν έγγραφεϊ συνδρομητές στην έλληνική έκδοση του *Νέου Ανάχαρη*. Είναι, μάλιστα, ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι στη συλλογή του ο λόρδος Γκίλφορντ μαρτυρείται ότι κατείχε ένα αντίτυπο του επαναστατικού έντυπου του Ρήγα.¹² Τέλος, με τη σύλληψη και την ανάκρισή του ο Ρήγας έγινε γνωστός σ' ένα μεγάλο δίκτυο της κρατικής ιεραρχίας, από τον αστυνόμο της Τεργέστης ως τον ίδιο τον αυτοκράτορα στη Βιέννη, στον οποίο διαβιβάζονταν τα πορίσματα των ανακρίσεων.

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, ο Ρήγας είχε γνωριμίες πολλές· γνωριμίες προσωπικές σε διεθνές επίπεδο και γνωριμίες μέσα από τις εκδόσεις, τις μεταφράσεις των έργων, τους χάρτες, που έκρινε χρήσιμο να επεξεργαστεί προς εξυπηρέτηση των στόχων του και που κυκλοφόρησαν ελεύθερα στην αγορά. Γνωριμία, τέλος, από την ίδια την απεικόνισή του, έργο ενός άγνωστου ζωγράφου στην Τεργέστη. Ο Σπυρίδων Λάμπρος που είδε το πορτρέτο αυτό διάβασε σημειωμένο στο πίσω μέρος του την επιγραφή «Τεργέστη 13 8βρίου 1794».¹³ Ίσως είναι του 1796 ή 1797, αφού η προφορική παράδοση διασώζει την πληροφορία ότι λίγο μετά το ταξίδι αυτό του Ρήγα στην Τεργέστη ακολούθησε η σύλληψή του.¹⁴ Σε απεικόνιση του Ρήγα αναφέρεται και ο Χρ. Περραιβός· «Ο Νομάρχης», σημειώνει, «ήν το γένος Ούγγρος, έβάστασε μάλιστα την εικόνα του Ρήγα εις μνή-

10. Γ. Λάιος, «Ο βαρώνος Λάνγκενφελντ και ο Ρήγας Βελεστινλής», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτος Α', άρ. 6, Ιούνιος 1955, σ. 436· πβ. και *Εφημερίς*, Βιέννη 1797, τ. 5, Προλεγόμενα Α. Βρανούσης, Αθήνα 1995 [στο έξης *Εφημερίς*], σ. 399.

11. Στο βιβλίο του *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, τ. Α', Halle 1797, σ. 473-474· πβ. το σχετικό χωρίο στο *Εφημερίς*, σ. 824.

12. Βλ. *Εφημερίς*, σ. 452.

13. Σπ. Λάμπρος, *Μικταί Σελίδες*, Αθήνα 1905, σ. 636.

14. Α. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 38 που παραπέμπει στον Σπ. Λάμπρο, *ό.π.*, σ. 636-637.

μην, εὐρών αὐτὴν εἰς τὰ κιβώτια».¹⁵ Πιθανότατα τὸ πορτρέτο ποὺ εἶδε ὁ Λάμπρος νὰ ἀποτελέσει τὸ πρότυπο ὅλων τῶν μεταγενεστέρων ἀναπαραστάσεων τοῦ Ρήγα ποὺ συναντοῦμε στὴν περίοδο τοῦ Ἀγώνα σὲ φιλελληνικά ἔντυπα, ἀφοῦ ὅλες τὸν παρουσιάζουν μὲ τὴν ἴδια ἐνδυμασία, τὴ «βλαχική», χαρακτηρισμὸ ποὺ χρησιμοποιοῦ ἓνα ἰταλικὸ χειρόγραφο τοῦ ἀρχείου Καποδίστρια μὲ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ρήγα. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ρήγας κυκλοφοροῦσε στὴ Βιέννη μὲ πολεμικὴ περικεφαλαία¹⁶ καὶ στὸ κείμενο τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ Mendelssohn-Bartholdy ἀναφέρεται ὅτι κυκλοφοροῦσε στὴν Τεργέστη μὲ ἀρχαῖο κράνος.¹⁷ Ἦσως ὁ θρύλος ἔκανε σύγχυση τῆς πραγματικότητος μὲ τὰ ὅσα καθορίζει ὁ Ρήγας ὡς στολὴ τῶν ἐλλήνων στρατιωτῶν στὸ Παράρτημα τοῦ Συντάγματός του, ὅπου διατυπώνεται ὅτι «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες στρατιῶται φοροῦν εἰς τὸ κεφάλι περικεφαλαίαν».¹⁸

Ἀλλὰ ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὸν Johann Christian von Engels ποὺ τὸν ἀναφέρει ἤδη στὸ βιβλίο του, τὸ 1797. Τὴν ἀμέσως ἐπόμενη χρονιά δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα *Gazette Nationale ou le Moniteur*¹⁹ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν Αὐστρία (;) ὅπου πληροφορεῖται τὸ κοινὸ γιὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ρήγα. Ἡ ἀνταπόκριση αὕτὴ χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ στὰ βιογραφικὰ σχεδιάσματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του ὡς ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφοροφύσεως. Στὰ ἴδια χρόνια 1798, 1799 διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὸ μεταφραστικὸ κυρίως

15. Σύντομος βιογραφία, σ. 48. Ὁ Κ. Σάθας, στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 537, ἐμπλουτίζει αὐτὴν τὴν πληροφορία: «Ὁ νομάρχης Πετόγκης», γράφει, «Ὁυγγρος τὸ γένος, τοσαύτην ἡσθάνθη πρὸς τὸν Ρήγαν συμπάθειαν, ὥστε ἐκράτησε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ εὐρεθεῖσαν μεταξὺ τῶν κατασχεθέντων κιβωτίων».

16. «Notizie intorno Riga Velestin», στὸ Σπ. Θεοτόκης, *Οἱ τελευταῖοι χαιρετισμοὶ τοῦ Ρήγα, ἐξ ἀνεκδότων χειρογράφων τοῦ ἀρχείου τοῦ Ι. Α. Καποδίστρια*, Ἀθήνα 1931, σ. 31: «... e frequentando la pubblica biblioteca di Vienna si fece più volta rimarcato a Francesco II, e per tal frequenza appunto, e per un certo vestiario valacco unito ad un elmo guerriero di sua scelta di cui portava il cap coperto».

17. Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1892, σ. 121: «Ἀλλοῦς ἐλαφρότης ἔπρεπε νὰ καταγνώσθῃ τοῦ Ρήγα, ἀν ἡλήθειαν τὰ λεγόμενα παρὰ τοῦ Mendelssohn-Bartholdy (Die Hetaeris, σ. 306) ὅτι περιεφέρετο ἐν Τεργέστῃ ὁ Ρήγας φέρων πλὴν τῆς ἐθνικῆς ἐνδυμασίας, ἥτοι πάντως τοῦ τζουμπέ, ὃν φαίνεται ὅτι πράγματι πάντοτε ἔφερε καὶ ἐν τῇ Δύσει, καὶ ἀρχαῖον κράνος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἀλλὰ μοὶ εἶνε ἐντελῶς ἄγνωστον πόθεν παρέλαβεν ὁ Γερμανὸς ἱστοριογράφος τὴν ἀλλόκοτον ταύτην εἰδήσιν».

18. Πβ. Παράρτημα, ἄρθρο 2.

19. An VI, no 271.

ἔργο τοῦ Ρήγα περνοῦν σὲ γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ περιοδικά· ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τοὺς τίτλους: *Allgemeiner Literarischer Anzeigen*, *Magasin encyclopédique*, *Décade Philosophique*.

Ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Ἕλλην Ρήγας» δημοσιεύεται τὸ 1803 ἀνώνυμη ἐκδοσὴ στὸ περιοδικὸ *Neue Berlinische Monatschrift*.²⁰ Συνταγμένη, ὅπως ἀναφέρεται, ἀπὸ πρόσωπο ποὺ εἶχε ζήσει πολλὰ χρόνια στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια περιέχει πολὺ περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δημοκρατικὴ δράση τοῦ Ρήγα, οἱ ὁποῖες, ὥστόσο, δὲν ἀποδείχθηκαν πάντοτε ἀκριβεῖς.

Ἀκριβέστερη καὶ ἐστιαζόμενη στὸ ἐπαναστατικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα —τὸ λήμμα ξεκινᾷ μὲ τὴ φράση «Ὁ Ρήγας, γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, τὴν ὁποία ἐπιχείρησε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συντρίψει τὴν τουρκικὴ δεσποτεία...»— ἦταν ἡ βιογραφία ποὺ συμπεριλήφθηκε στὴν 9ῃ ἐκδοσὴ τοῦ *Dictionnaire Universel, historique, critique et bibliographique* τοῦ 1812 καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ πειστικὰ στὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη.²¹ Ὁ Μουστοξύδης ποὺ ζοῦσε στὴν Κέρκυρα ὅταν κατέφυγε ἐκεῖ ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς ἀπὸ τὴν Τεργέστη, μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα, ἀσφαλῶς θὰ ἀντλήσε τὶς πληροφορίες του, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸν αὐτόπτη καὶ αὐτότηκο αὐτὸν μάρτυρα.

Αὕτὴ ἦταν, ὅσο γνωρίζω, ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία, γιὰ τὸν Ρήγα, στὸν ἀρχόμενο 19ο αἰ., ὅταν ἄρχισαν νὰ πυκνώνουν τὰ ταξίδια τῶν ξένων περιηγητῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ στρέφεται ὀλοένα περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα στὰ προβλήματα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, τὴ γλῶσσα του, τὴν πνευματικὴ του παραγωγὴ. Ἀναζητώντας αὐτὰ τὰ στοιχεῖα οἱ ξένοι συνεχῶς διασταυρώνονται μὲ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα· ἀναφέρουν ὅτι τὰ ἄκουσαν νὰ τραγουδιοῦνται, ἄλλοτε τὰ καταγράφουν ἢ καὶ τὰ μεταφράζουν, κάνοντας ἀόριστη μνεῖα καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς του δραστηριότητος. Ὁ ἀμερικανὸς Nicholas Biddle, λόγου χάρι, σημειώνει στὸ ταξιδιωτικὸ του χειρόγραφο τοῦ 1806 τὸ ἱστορικὸ τοῦ Ρήγα,²² ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ Ρήγα καταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς πρωτοπόρους

20. τ. 9, Μάιος 1803, σ. 381-388, βλ. Δ. Α. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1935, σ. 104-109 ὅπου τὸ κείμενο σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση.

21. τ. 19 (Συμπλήρωμα), σ. 464. Βλ. Ἀπ. Δασκαλάκης, «Μία βιβλιογραφία τοῦ Ρήγα, ἄγνωστον ἔργον τοῦ Μουστοξύδη», *Νέα Ἑστία*, τ. KB' (1937), 1367-1368.

22. William N. Bates, «Nicholas Biddle's Journey to Greece in 1806», *Proceedings of the Numismatic and Antiquarian Society of Philadelphia for*

νεοέλληνες συγγραφείς που μνημονεύουν οι οργανωτές των «Όλυμπιακών Βραβείων», το 1809 στην Κέρκυρα, ως γλωσσικό δείγμα προς μίμηση: «Les Rigas, les Corais, les Ducas, ont fait des pas marqués dans la route que nous voulons indiquer. Marchez donc sur les traces de ces hommes, dont le beau talent n'est égalé que par la beauté de leurs âmes».²³

Η μεγάλη όμως προβολή των εθνεγερετικών ασμάτων του Ρήγα θα γίνει από τον λόρδο Μπάιρον²⁴ και τον ταξιδιωτικό του σύντροφο, J. C. Hobhouse στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων τους για τη νεοελληνική γλώσσα και τη φιλολογική παραγωγή των σύγχρονων λογίων. Φυσικά η επαναστατική μορφή και ιδιοσυγκρασία του Ρήγα συντελεί στο ενδιαφέρον αυτό. Και οι δύο Άγγλοι περιηγητές θα καταγράψουν, ως σίγουρο ποίημα του Ρήγα, το «περίφημο ελληνικό πολεμικό ἄσμα», όπως το ονομάζουν, *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* και θα το μεταφράσουν, καθένας από τη μεριά του. Ο Hobhouse, αφού διηγηθεῖ το επεισόδιο με τον Ἀνδρέα Λόντο στο Ἀίγιο και τη συγκίνηση που εκδήλωσε ο Λόντος κατά την απαγγελία του ἄσματος του Ρήγα²⁵ θα αίσθανθεῖ την ανάγκη νὰ δικαιολογηθεῖ γιατί αποτόλμησε νὰ μεταφράσει και αὐτὸς ἓνα δείγμα [νεοελληνικῆς ποίησης] που εἶχε ἤδη παρουσιάσει μεταφρασμένο «σ' ἓνα βιβλίο», όπως γράφει, (μὲ τόση παγκόσμια κυκλοφορία, όπως τὸ *Childe Harold*).²⁶ Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ, παρενθετικά, ὅτι ὁ Pouqueville ἀργό-

the Years 1916, 1917, 1918, XXVIII (1919), σ. 168· πβ. St. Larrabee, Hellas Observed, σ. 13.

23. Βλ. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ο Κοραΐς και ἡ Ἰονική Ἀκαδημία (1808-1814)», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 3 (1965), 177-198, ὅπου παρουσιάζεται τὸ σχετικὸ φυλλάδιο *Prix de Cours de l'Académie. Annonces dans la séance publique de la Saint Napoléon*, 1809. Τὸ χωρίο στὴ σ. 189.

24. *Childe Harold's Pilgrimage. A Romaunt by Lord Byron*, Λονδίνο 1812, σ. 183: Translation of the famous Greek War Song, written by Riga, who perished in the attempt to revolutionize Greece. *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων*. The following translation is as literal as the author could make it in verse, which is of the same measure with that of the original· σ. 207 παρατίθεται τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Θυμίζουμε ὅτι ὁ Μπάιρον ὅταν κατοικοῦσε στὴ Μονὴ τῶν Καπουκίνων στὴν Ἀθήνα, τὸ 1811, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας γιὰ τὴν ὁποία διατύπωσε τὶς παρατηρήσεις του (*Remarks on the Romaic or Modern Greek Language, with Specimens and Translations*).

25. J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania...*, 2η ἐκδ., Λονδίνο 1813, σ. 584.

26. *Ἀπόδοι*, σ. 588.

τερα, θὰ χαρακτηρίσει «ακρωτηριασμένη καὶ κολοβή» τὴ μετάφραση ποὺ παρέθεσε ὁ Μπάιρον.²⁷

Μέσα σ' ἓνα πνεῦμα φιλελληνικό, πνεῦμα ἄλλωστε ποὺ συνέβαλε νὰ διαμορφωθεῖ ἡ ἐθνικὴ φυσιογνωμία τῶν νεοελλήνων, ἐντάσσεται καὶ ἡ προσπάθεια ἀνάδειξης τῆς νεότερης λογοτεχνίας. Ὁ Μπάιρον παραθέτει ἕναν κατάλογο περίπου εἴκοσι ὀνομάτων ἐλλήνων λογίων ποῦ, ὅπως σημειώνει, ἐπέλεξε ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τοῦ Μελετίου στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του.²⁸ Παρεμφερὴς εἶναι καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Hobhouse ποὺ συντάσσει ὁλόκληρο κεφάλαιο πάνω στὴ λογοτεχνία τῶν νεοτέρων Ἑλλήνων καὶ τὴ συμβολή της στὴν ἀναβίωση τῆς λογοτεχνίας στὴ Δύση. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ τὴν ἴδια ἐπιδίωξη ὁ περιηγούμενος τὴν Ἑλλάδα ταγματάρχης Leake²⁹ θὰ ἐμπλουτίσει τὸν ἀντίστοιχο κατάλογο ποὺ δημοσιεύει μὲ περισσότερα ὀνόματα· ἀνάμεσα στοὺς πάνω ἀπὸ ἐξήντα ἀναφερόμενους λογίους, καταλέγεται καὶ ὁ Ρήγας μὲ ἀναφορὰ στὴ μετάφραση τοῦ *Νέου Ἀνάχαρση* καὶ τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, καθὼς καὶ στὰ δώδεκα φύλλα τῆς Χάρτας. Ὅμως ἐδῶ οἱ βιογραφικὲς πληροφορίες δὲν ἀφοροῦν στὸ συγγραφικὸ ἔργο, ὅπως γίνεται στίς ἄλλες περιπτώσεις· προβάλλεται κυρίως ἡ «συνωμοσία ποὺ ὀργάνωσε ὁ Ρήγας σὲ συνεργασία μὲ τὸν γάλλο πρέσβη στὴ Βιέννη Bernadotte (1797) γιὰ νὰ διεγείρει μιὰ καθολικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἑλλάδα».³⁰ Ὁ Leake μνημονεύει τὰ ἐπαναστατικὰ τραγούδια³¹ ἀλλὰ καὶ τίς προκηρύξεις καὶ τίς καθοδηγήσεις-κατηχήσεις (instructions) ποὺ τύπωσε ὁ Ρήγας στὴ Βιέννη. Φαίνεται καλὰ πληροφορημένος· ἴσως ἡ γνωριμία του, στὸ Μπεράτι, μὲ τὸν ἱατρὸ Γεώργιο Σακελλάριον (Σακελλάριου - Sakelariu) —ἀσφαλῶς

27. *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, par F.-C.-H.-L. Pouqueville, Παρίσι 1824, τ. I, σ. 124, σημ. 1: C'était le Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων, qu'on lit tronqué et mutilé dans la traduction de lord Byron.

28. τ. 4, κεφ. 26. Καὶ ὁ Hobhouse παρέθεσε ἕναν παρόμοιο κατάλογο ἐλλήνων λογίων.

29. W.-M. Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 77-94.

30. *Αὐτόθι*, σ. 83-84.

31. Ὁ Leake σχολιάζοντας παρακάτω (σ. 147) τὰ τραγούδια ποὺ συνέθεσαν οἱ Ἕλληνες τῆς Βιέννης στὴν περίοδο τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης γιὰ νὰ ἐξάψουν τοὺς συμπατριῶτες τοὺς ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐξαίρει ὀρισμένα ποὺ ἀναδύονται τὴ δύναμη τῆς γλώσσας σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν συνθέσεων: «Ἰσως δὲν ὑπάρχει ἀνώτερο τραγούδι», γράφει, «ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σύνθεσε ὁ ἄτυχος Ρήγας ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* καὶ ποὺ τυπώθηκε πρόσφατα στὸ παράρτημα τοῦ Childe Harold's Pilgrimage τοῦ λόρδου Μπάιρον μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση».

θα πρόκειται για τὸν σύντροφο τοῦ Ρήγα³²— νὰ τοῦ ἐξασφάλισε πληροφόρηση ἀπὸ πρῶτο χέρι.³³

Σὲ δύο ἔντυπα ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Παρίσι τὸ 1822, ὑπηρετώντας, θὰ λέγαμε, τὸ φιλελληνικὸ κίνημα ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ Ἀγώνα, γίνεται κάποια φευγαλέα ἀναφορὰ στὸν Θεσσαλὸ Ρήγα. Καὶ τὰ δύο περιγράφουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ μιλοῦν γιὰ τοὺς Φαναριῶτες καὶ τὰ συστήματά τους. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς εἶχαν ζήσει ἐκεῖ στὴν περίοδο τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ εἶχαν γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Ρήγα. Ὁ γάλλος μυστικὸς πράκτορας Émile Gaudin δηλώνει σαφῶς τὴ στενὴ γνωριμία του μὲ τὸν πρωτομάρτυρα, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει, τὸν ὁποῖο εἶχε συναντήσει καὶ ὅς ποῦμε κατηχήσει στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες: *Le thessalien Riga, que j'ai particulièrement et intimement connu, en fut le plus ardent propagateur [τῆς ἐξέγερσης], et en devint le premier martyr.*³⁴ Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πεποίθηση τοῦ Gaudin ὅτι τὰ σχέδια τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης ἐπινοήθηκαν, διαμορφώθηκαν καὶ διαδόθηκαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα κυρίως εἰπεῖν (*proprement dit*), ἐννοώντας ἀσφαλῶς τὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο. Ὁ F. G. Laureçon, ἀπὸ τὴ μεριά του, καλὸς γνώστης τῆς πραγματικότητος στὶς Ἠγεμονίες στὸ δεύτερο μέρος

32. Ὁ Γ. Σακελλάριος, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Νέου Ἀνάχαρη, μαρτυρεῖται ὅτι τραγουδοῦσε «τὸ στασιαστικὸν ἄσμα» Ὡς πότε παλληκάρια καὶ τὸ εἶχε δώσει καὶ σὲ ἄλλους νὰ τὸ ἀντιγράψουν, βλ. Αἰμιλίου Λέγρανδ-Σπυρίδωνος Λάμπρου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή...*, Ἀθῆνα 1891, σ. 103 (καὶ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα», Ἀθῆνα 1996). Ὁ Σακελλάριος εἶχε μείνει στὸ Μπεράτι γιὰ τρία χρόνια, βλ. τώρα Χ. Καρανάσιος, «Μαρτυρίες ἀναφορικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση γεγονότων τοῦ βίου τοῦ ἱατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 22 (1999), 117-135, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

33. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ὁ Μιλόρδος-ποιητὴς καὶ ὁ συνταγματάρχης-τοπογράφος (George Gordon Byron & William Martin Leake)», στὸν συλλογικὸ τόμο *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἐπιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθῆνα 1968, σ. 104. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ὁ Leake ἀκολουθεῖ ἐδῶ μία ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ποὺ εἶχε λάβει κατὰ τὴν ἀποστολὴ του στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας: νὰ παρατηρεῖ, δηλαδή, τὶς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς διαθέσεις τῶν κατοίκων, αὐτ. σ. 102. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος Σακελλάριος περιλαμβάνεται ἐπίσης στὸν Κατάλογο τοῦ Leake, βλ. ὁ.π., σ. 83.

34. *Du soulèvement des Nations Chrétiennes dans la Turquie européenne; ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier*, par Émile Gaudin, Παρίσι 1822, σ. 25.

τοῦ βιβλίου του ἐπιδίωξε νὰ δώσει τὴν ἀκριβὴ ἱστορικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων στὴν Βλαχία κατὰ τοὺς ἑξι πρώτους μῆνες τοῦ 1821, ἐπικεντρωνόμενος στὸ θέμα τῆς νομιμότητος τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγώνα. Τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ παρουσιάζει, μὲ ἐνδιαφέρουσα ἐπιχειρηματολογία, μέσα ἀπὸ ἓναν «Διάλογο ἀνάμεσα σ' ἓναν Ἕλληνα καὶ ἓναν Τοῦρκο». Σὲ κάποια στιγμή ὁ Τοῦρκος προβάλλοντας τὸ μάταιο τῆς ἐξέγερσης τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῆς «νόμιμης ἐξουσίας» τῶν Ὀθωμανῶν ἀναφέρεται καὶ στίς ἐνέργειες τοῦ Ρήγα: «Plus récemment», θὰ διερωτηθεῖ, «qu'a pu faire votre Rigas que nos illustres alliés les Autrichiens nous remirent scrupuleusement et qui paya, de sa tête, son imprudente tentative?»³⁵ Ἀπερίσκεπτη ἀπόπειρα καὶ ἀπὸ ἄλλα χεῖλη θὰ ἀκουσθοῦν παρόμοιες γυνῶμες.

Καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια οἱ ἀναφορὲς στὰ θούρια τοῦ Ρήγα πολλαπλασιάζονται. Ἡ μεγάλη τους διάδοση, τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, ἰδιαίτερα τὰ «λαϊκὰ» —καὶ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα ποὺ βρίσκονταν σὲ κάθε στόμα εἶχαν γρήγορα ἐκλαϊκευτεῖ— καὶ ἀκόμα οἱ γνώριμες δυτικὲς μελωδίες, τῆς «Μασσαλιώτιδας», τῆς «Καρμανιόλας» καὶ ἐνὸς γνωστοῦ γερμανικοῦ ἐμβατηρίου,³⁶ ἐπισύρουν ἀκόμα περισσότερο τὴν προσοχὴ τῶν περιηγητῶν, ποὺ συχνὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεχωρίσουν τὸν ἑντεχνο ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγο. Ὁ Pouqueville, ποὺ ἔχει ζήσει πολλὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ γνωρίζει τὴν πραγματικότητά, θεωρεῖ ἐνδεχόμενο νὰ ἐκληφθεῖ κάποτε ἡ μελωδία τῆς «Καρμανιόλας» ὡς ἐθνικὸς σκοπός, ὡς δημοτικὸ τραγούδι.³⁷ Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαριθμήσουμε ὅλους τοὺς περιηγητὲς στοὺς ὁποίους βρίσκονται ἀναφορὲς στὸν Ρήγα. Συγκεντρωτικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι, ὅσοι ἐνασχολοῦνται εἰδικότερα μὲ τὸ ἐλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, συναντοῦν στὸ δρόμο τους καὶ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ τῶν ἄλλων, ἀνώνυμων συχνά, συνθετῶν. Ἡ ἀναφορὰ στὸν ἴδιο τὸν Ρήγα, συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ τὰ ἐπίθετα «ἄτυχος», «ἔξοχος», «γενναῖος»: ἔχει πιά σχηματιστεῖ ἡ εἰκόνα ποὺ ἀν-

35. [F. G. Laurençon], *Nouvelles observations sur la Valachie...*, Paris, mai 1822, σ. 52.

36. Ἡ δεκτικότητα τῶν Ἑλλήνων στὰ νέα ἀκούσματα, στίς δυτικότερες αὐτὲς μελωδίες, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Ἀλέξη Πολίτη ὡς ἐνδειξὴ βούλησης γιὰ νεωτερισμοὺς καὶ διάδοσής τους, βλ. «Διάδοση τῶν ἐπαναστατικῶν θουρίων», *Διαβάζω*, τχ. 235 (21 Μαρτίου 1990), 66.

37. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. II, Παρίσι 1820, σ. 598-599· πβ. Α. Πολίτης, *αὐτόθι*. Στὴ β' ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Πουκεβίλ δὲν ἀναφέρει-ται καθόλου στὸν Ρήγα.

ταποκρινόταν τόσο καίρια στο ρομαντικό πνεῦμα καὶ τῇ νοοτροπία τῆς ἐποχῆς. Τὸ πολιτικό του πρόγραμμα σβῆνει στὴν ἀχλὺ τοῦ χρόνου καὶ παραμένει στὴ μνήμη ἢ εἰκόνα τοῦ τυραννισμένου ποιητῆ, τοῦ μάρτυρα, ποὺ συχνὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς νέος Τυρταῖος. Ὅλο τὸ βάρος πέφτει, λοιπόν, στὴν ποιητικὴ ὁρμή.

Μὲ τὴν ἐκρηξὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης ἓνα ἄλλο πιὸ παρορμητικό τραγοῦδι τοῦ Ρήγα ἔρχεται στὸ εὐρωπαϊκὸ προσκήνιο, καθὼς μεταφράζεται, ἀρχικὰ στὰ γαλλικά. Ὁ ἐθελοντὴς φιλέλληνας συνταγματάρχης Voutier θὰ καταγράψει καὶ θὰ μεταφράσει δυὸ-τρεῖς στίχους τοῦ «Θούριου» Ὡς πότε παλικάρια στὴν ἔκδοσι τῶν Ἀναμνήσεών του (1823).³⁸ Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Pouqueville θὰ περιλάβει ἓνα ἐκτενὲς τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ ποιήματος στὴν Ἱστορία τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, δίνοντας καὶ γαλλικὴ πεζὴ μετάφραση. Ὁ συγγραφέας περιορίζεται ἐδῶ νὰ ἐπισημάνει ὅτι τὸ ἄσμα αὐτὸ εἶχε συντεθεῖ στὰ 1797 καὶ ὡς ἐκ τούτου συμπεραίνει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δὲν ἦταν ἀπροσχεδίαστη (improvisée). Αὐτὰ τὰ ὀλίγα γιὰ τὸν Ρήγα περιλαμβάνει ὁ συγγραφέας αὐτὸς σὲ μιὰ ἱστορία ποὺ πραγματεύεται τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας. Ἡ δῆλωσή του μάλιστα, πὼς «ὁ διθύραμβος αὐτὸς ἄρμοζε καλύτερα νὰ περιληφθεῖ σὲ μιὰ συλλογὴ λυρικῶν ᾠσμάτων, παρὰ σὲ μιὰ Ἱστορίαν»³⁹ πιστοποιεῖ ὅσα ἐλέχθησαν παραπάνω γιὰ τὴ ρομαντικὴ εἰκόνα τοῦ ἐπαναστάτη-ποιητῆ. Δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴ ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ Ρήγα.

Τὸ 1824 ἐμφανίζεται στὸ διεθνὲς πεδίο μιὰ ἔξαρση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ρήγα, ἔξαρση ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα εὐκόλο νὰ ἐρμηνευτεῖ πειστικά. Κατὰ τὸν μῆνα Φεβρουάριο δημοσιεύεται στὸ περιοδικὸ *Revue encyclopédique* μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου ἡ «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce».⁴⁰ Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ δίνει ἀρκετὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ρήγα, ἀναδημοσιεύει μὲ μερικὲς διαφορὰς τὴν ἀνταπόκριση τῆς ἐφημερίδας καὶ ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν Ἀδελφικὴ Λιδασκαλία τοῦ Κοραῆ,⁴¹ εἶχε μεγάλῃ

38. Colonel Voutier, *Mémoires sur la Grèce*, Παρίσι 1823, σ. 29.

39. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι 1824, σ. 388-392.

40. *Revue encyclopédique*, 6ο ἔτος, 2η σειρὰ, τ. XXI, σ. 275-280.

41. Μαρία Μαντουβάλου, «Ἡ φιλία Ρήγα-Κοραῆ», Ὑπερεια, τ. 1, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου «Φεραῖ-Βελεστίνο-Ρήγας», Ἀθήνα 1990.

διάδοση. Όχι μόνο κυκλοφορήθηκε άμέσως αὐτοτελῶς σὲ 100 ἀντίτυπα, ἀλλὰ περιλήφθηκε συνοπτικὰ στὴν *Biographie Universelle*⁴² καὶ μὲ μερικές προσθήκες στὴν *Biographie des Contemporains*.⁴³ Συνοπτικὰ δημοσιεύτηκε τὴν ἴδια χρονιά στὰ ἀγγλικά στὸ περιοδικὸ *Literary Magnet*. Τὴν Notice αὐτὴ μὲ κάποια προσθήκη περιέλαβε ὁ Maxime Raybaud στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου του τὸ 1825.⁴⁴ Ἐπίσης, ὁ J. J. Hisely σὲ ὀλλανδικὴ μετάφραση στὸ βιβλίο του τυπωμένο στὴ Χάγη⁴⁵ καὶ ὁ ἑκδότης ἐνὸς φιλελληνικοῦ περιοδικοῦ⁴⁶ Dr C. F. A. Schott στὴ γερμανικὴ μετάφραση τῆς *Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος* τοῦ Pouqueville.⁴⁷ Στὴ γερμανικὴ τῆς μετάφραση ἡ Notice τοῦ Νικολόπουλου θὰ κυκλοφορήσῃ στὴ συνέχεια αὐτοτελῶς, φέροντας ὡς μότο στὴ σελίδα τίτλου τὴ ρήση τοῦ Ρήγα «Ὁ νόμος νά ᾖ πρῶτος καὶ μόνος δὴγός» —τὸ ἴδιο μότο ποὺ βρισκούμε καὶ στὴ συλλογὴ τραγουδιῶν τοῦ Népomucène Lemercier⁴⁸—, καὶ ὡς προμετωπίδα τὴν προσωπογραφία τοῦ

42. Αἰμ. Λεγρὰνδ - Σπ. Λάμπρου, ὁ.π., σ. α'.

43. Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1892, σ. 99 [φωτοανατύπωση Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1981].

44. Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. II, Παρίσι 1825, σ. 488-494.

45. J. J. Hisely, *Wandeling in Nieuwgriekenland, en Schet's van Parga's en Rhiga's lotgevallen*, Χάγη 1825, σ. 100-109.

46. *Taschenbuch für freunde des Geschichte des Griechen Volkes*. Ὁ Schott εἶχε ἤδη δημοσιεύσει τὸ 1824 στὸ *Taschenbuch* ἄλλα τραγούδια τοῦ Ρήγα ἢ προσγεγραμμένα σ' αὐτόν. Εἶχε μάλιστα συμπεριλάβει καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Μπάιρον ἀπ' ὅπου εἶχε γίνῃ καὶ ἡ γερμανικὴ ἀπόδοση τοῦ *Λεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων*.

47. Pouqueville, *Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands, 1740-1824*, Χαϊδελεβέργη 1824. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν Hornthal καὶ δημοσιεύτηκαν τὸ 1824. Ὁ 4ος ἀπὸ τὸν Schott, καθότι ἐμποδίστηκε ὁ ἀρχικὸς μεταφραστὴς· στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται ἡ καθυστέρηση στὴν ἔκδοση τοῦ τόμου (1825). Ὁ Schott στὸν Δ' τόμο θὰ ἐμπλουτίσει τὸ Παράρτημα ὅπου βρίσκεται ἡ Notice τοῦ Νικολόπουλου μὲ εἰσαγωγικὸ κείμενο, διευκρινιστικὲς πληροφορίες, συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ πολλὰ θέματα καὶ σχόλια στὰ δύο ἔσματα (*Λεῦτε παῖδες καὶ Ὡς πότε παλλικάρια*) ποὺ δημοσιεύονται στοὺς Α' καὶ Β' τόμους. Εἰδικότερα γιὰ τὸ «Ὡς πότε παλλικάρια φαίνεται ὅτι διαθέτει ἄλλο χφ καὶ προχωρεῖ σὲ ἀντιβολὴ μὲ τὸ κείμενο ποὺ παραδίδουν ὁ Φωριέλ καὶ ὁ Πουκεβίλ. [Δὲν γνωρίζω γιατί ἡ εἰκόνα τοῦ Ρήγα στὴν ἔκδοση αὐτὴ προσγράφεται συνήθως στὸν Hornthal.] Στὴν Β' γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ Pouqueville ἡ εἰκόνα τοῦ Ρήγα παρουσιάζει μιὰ ἰδιομορφία: ἐνῶ τὸ κεφάλι ἔχει τὴν ἴδια κλίση μὲ τίς προηγούμενες εἰκόνες, τὸ σῶμα του εἶναι στραμμένο στὴν ἀντίθετη, ἀριστερὴ, κατεύθυνση προσφέροντας μιὰ τελείως ἀφύσικη στάση.

48. Népomucène Lemercier, *Suite des Chants héroïques et populaires des soldats et matelots grecs; Traduits en vers français*, Παρίσι 1825.

Ρήγα (1825). Δὲν ἦταν πρώτη φορά πού παρουσιαζόταν ἡ ἀπεικόνισή του. Ἦδη στὰ 1824 ἓνα φιλελληνικὸ βιβλίο πού τυπώθηκε στὴν Χάλλη μὲ τὸν τίτλο «Ἐπιστολὲς ἐνὸς αὐτόπτη μάρτυρα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821» περιλαμβάνει τὸ πορτρέτο τοῦ Ρήγα καὶ τὸ δηλώνει στὴ σελίδα τίτλου.⁴⁹ Εἶναι φανερό ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἔχουν κοινὸ πρότυπο, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη. Τὸ ἐρώτημα, ἂν ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ρήγα πού βρέθηκε μέσα στὰ κιβώτιά του στὴν Τεργέστη, παραμένει. Ἡ δημοσίευσή τους σὲ γερμανικὰ ἔντυπα, ὡστόσο, μᾶς ὁδηγεῖ εὐκολὰ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση.

Ἡ ἔκδοση τῶν Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν τοῦ Φωριέλ ὑπῆρξε ἓνας σταθμός, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐπίτευγμα πού σφράγισε, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, τὴ νεοελληνικὴ παρουσία στὴ συνείδηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυτικοευρωπαίων. Σ' αὐτὸν τὸν σταθμὸ μετέχει τὴν ὥρα καὶ ὁ Ρήγας, ἀφοῦ ὁ Φωριέλ ἀποφάσισε νὰ τὸν συμπεριλάβει στὴ συλλογὴ του· παρόλο πού διατυπώνει ὀρισμένες ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ Θούριου, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπήχηση πού εἶχε στὸν ἑλληνικὸ λαὸ τοῦ δίνει δικαιωματικὰ τὴ θέση του σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση.⁵⁰ Ὁ Φωριέλ στὸ προλογικὸ τοῦ σημείωμα θὰ μιλήσει γιὰ μιὰ μικρὴ συλλογὴ ὕμνων, προορισμένων νὰ διεγείρουν στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων τὴν πατριδολατρία, τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀγανάκτηση κατὰ τῶν βαρβάρων κυριάρχων. Δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ πολιτικοκοινωνικὸ σύστημα πού ἤθελε νὰ πραγματώσει ὁ Ρήγας. Μάλιστα οἱ κρίσεις του γιὰ τὸν ζωντὸ καὶ ἀπερίσκεπτο χαρακτήρα του προδίνουν κάποιο σκεπτικισμὸ ὡς πρὸς τοὺς φιλελεύθερους σχεδιασμοὺς τοῦ Ρήγα. Σκεπτικισμὸ, ἀκόμα πιὸ ἀρνητικὰ διατυπωμένο, πού συναντοῦμε ἐπίσης στὰ ξενόγλωσσα γραπτὰ τοῦ φαναριώτη Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ. Ἀναφερόμενος στὸ ἐκτεταμένο καὶ ἐπικίνδυνον σχέδιο ἀπελευθέρωσης τῆς Ἑλλάδας, ὁ Νερουλὸς ἀναγνωρίζει μὲν τὶς θυσίες τῶν πρωτομαρτύρων τῆς ἐλευθερίας, δὲν μπορεῖ ὅμως παρὰ νὰ φρίττει καὶ νὰ μέμφεται, ὅχι τὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση, ἀλλὰ τὴν παράκαιρη καὶ κακοοργανωμένη ἐκτέλεσή της, ὅταν ἀναλογίζεται σὲ ποιὸ βάθος θὰ κατακρήμνιζε τὴν Ἑλλάδα ὁ Ρήγας!⁵¹

49. *Briefes eines Augenzeugen. der griechischen Revolution vom Jahre 1821. Nebst einer Denkschrift des Fürsten Georg Cantacuzeno über die Begebenheiten in der Moldau und Wallachey in der Jahren 1820 und 1821. Mit Rigas Portrait*, Halle 1824.

50. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. II, Παρίσι 1825, σ. 18.

51. Jacovaky Rizo Neroulos, *Cours de Littérature grecque moderne*,

Ὡστόσο, ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ τοπίο ἔχει πιά ἀλλάξει. Τὰ θούρια τοῦ Ρήγα μπορεῖ νὰ ἐντάσσονται ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα στὸν χῶρο τῆς φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας, νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης καὶ ἔρευνας, ὁ ἴδιος ὅμως μεταβάλλεται, θὰ λέγαμε, σὲ σύγχρονο ἥρωα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, ὅπως ὁ Κανάρης, ὁ Μπότσαρης καὶ τόσοι ἄλλοι, τῆς ὁποίας τελικὰ ἐπανάστασης ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει ἡ ἐποχή. Ὁ Ρήγας μέσα ἀπὸ τὰ ποιήματά του, ἔτσι ὅπως τὸν παρουσίασαν στὸ ξένο κοινὸ ὁ Pouqueville, ὁ Fauriel, ὁ Lemerrier, ὁ Raffenet, ὁ Pierre Lebrun καὶ ἄρκετοι ἄλλοι, ἐμπνέει τοὺς ρομαντικούς ποιητές, καθιερωμένους ἢ αὐτοσχέδιους, ἐκφράζει τοὺς πόθους καὶ τὶς ἀνησυχίες τους, γίνεται οἰκεῖος, γίνεται, καὶ γιὰ τοὺς ξένους, σύμβολο ἀγώνων. Ὁ Victor Hugo ὑμνῶντας τὸν Μπαίρον θὰ τὸν ἀποκαλέσει «νέο Ρήγα» (Byron, nouveau Rhiga) καὶ ὁ Alfred de Vigny στὸ ποίημα *Hélène* θὰ ἀναφερθεῖ στὸν Θούριο καὶ τὴ θυσία του «De Riga massacré l'hymne s'est entendu».⁵² Ἀκόμα, ὁ Auguste Bonjour, ἀπευθυνόμενος στοὺς σπουδαστὲς τῆς Πολυτεχνικῆς σχολῆς καὶ ἐξαίροντας τοὺς ἀγῶνες τους, τοὺς ἀφιερώνει τὸ ποίημα «Le tombeau de Rhigas, ou Le berceau de la Révolution grecque». Οἱ στίχοι ποὺ προτάσσει στὸ ποίημά του εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὴν Ποιητικὴ τέχνη τοῦ Ὁρατίου καὶ ἀναφέρονται στὸν Τυρταῖο, καὶ ἀπὸ τὸν Θούριο τοῦ Ρήγα: «Ὡς πότε παλικάρια, / Ὕστα ὄρη, στὰ βουνά».⁵³ Μὲ ἀναφορὰ στὸν Ρήγα ἢ καὶ μὲ ἀφιερώσεις σ' αὐτὸν βρίσκονται διάσπαρτα στὴ φιλελληνικὴ λογοτεχνία ποικίλα ποιήματα. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν Melle D'Hervilly (*La liberté triomphe et plane sur la Grèce / A sa voix tout renâit et ses celestes chants / Au milieu des dangers répandent l'allegresse...*),⁵⁴ τὸν W. C. Müller⁵⁵ (*An die Hellenen vom Dichter Rhigas in Griechenland*) καὶ τὸν Heinrich Stieglitz⁵⁶ (*Hellas Fürsten an Riga's Geist, Riga's Geist an die*

Γενεύη 1827, σ. 41. Στὴ β' ἐκδόσει, τοῦ 1828, θὰ ἐπιφέρει ὁρισμένες ἀλλαγές στὸ κείμενο γιὰ τὸν Ρήγα καὶ θὰ τὸ ὑπερδιπλασιάσει, μὲ πρόσθετες βιογραφικὲς πληροφορίες καὶ μεταφρασμένα δείγματα τραγουδιῶν.

52. Πβ. Roger Millieux, «Ὁ Victor Hugo πιστὸς φίλος τῆς Ἑλλάδας», *Ἑλληνογαλλικά*, Ἀθήνα 1953, σ. 43.

53. Auguste Bonjour, *Les Lacédémoniennes*, Παρίσι 1825.

54. Melle D'Hervilly, *L'Hirondelle Athénienne*, Παρίσι 1825, σ. 23.

55. W. C. Müller, *Gedänge der Hellenen und Philhellenen 1820-1827*, Βρέμη 1827, σ. 11-12.

56. *Gedichte*, Herausgegeben zum Besten der Griechen von Heinrich Stieglitz und E. Grosse, Λιψία 1823, σ. 5-6. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Στάθη Φινόπουλο ποὺ μοῦ γινώστοποίησε τὴ συλλογὴ φιλελληνικῶν ποιημάτων ποὺ συντάξε ὁ Mi-

Fürsten der Hellenen), τὸν Alfred de Guyon⁵⁷ (Chant de Rigas), τὸν ἔλβετὸ μαθητὴ Frédéric Cherbuin ποὺ συντάσσει γιὰ μιὰ σχολικὴ ἐορτὴ τὸ Ἑγκώμιον στὸ Ρήγα⁵⁸ καὶ ἄλλους ἀκόμα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἔχω ἐντοπίσει. Στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, στὰ 1849, ὁ Ρήγας δὲν ἔχει ὁλότελα ξεχαστεῖ· ἓνα γαλλικὸ ποίημα τοῦ δικηγόρου M. F. A. de Gournay τὸν χρησιμοποιεῖ θεματικὰ σὲ μιὰ συγκριτικὴ θεώρηση τῆς ἀρχαίας μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὸν Τυρταῖο (Tyrtée et Rigas. Chants guerriers de la Grèce antique et de la Grèce moderne).⁵⁹

Ἕνας ἄλλος Τυρταῖος, λοιπόν. Ἔτσι φαίνεται νὰ τὸν εἶδε ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελληνισμός. Μόλις εἴκοσι-τριάντα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ὁ πρωτοπόρος διαφωτιστής, ὁ ἐκφραστὴς τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης στὰ Βαλκάνια, ὁ ριζοσπάστης ἀγωνιστὴς μετατρέπεται σ' ἓναν «φευγαλέο» ὁραματιστὴ βάρδο· ὅχι πὼς δὲν εἶχε καὶ τέτοια χαρακτηριστικά. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πρόκληση τοῦ Ρήγα. Ἀλλὰ ὁ Ρήγας ἦταν κυρίως ἄνθρωπος τῆς πράξης. Τὴν ιδέα τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ποὺ συνέλαβε, προσπάθησε νὰ τὴν ὀργανώσει καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσει, πλησιάζοντάς τὴν ἀπὸ πολλὰς σκοπιές: πολιτειακὴ ὀργάνωση, ἐκσυγχρονισμὸ τῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἀναγέννηση μέσω τῆς παιδείας. Ὅμως στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ποιητικὴ ὁρμὴ εἶχε ὑπερακοντίσει τὸν ἐπιτελικὸ ὀρθολογισμό: ὁ Θούριος εἶχε νικήσει τὸ Νέο Πολιτικὸ Σύνταγμα, ποὺ παρέμεινε τελικὰ ξεχασμένο ἢ μᾶλλον ἀγνοημένο γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

chael Busse, *Corpus Philhellenische Gedichte des deutschsprachigen Raumes zum griechischen Freiheitskampf 1821*, ὅπου καὶ περιλαμβάνονται τὰ ποιήματα τῶν W. C. Müller καὶ H. Stieglitz.

57. Alfred de Guyon, *Poésies Diverses*, Παρίσι 1827, σ. 29-31.

58. *Éloge de Rigas, un des promoteurs de l'insurrection grecque, prononcé dans la fête des promotions by Gymnase de Bâle le 27 Mai 1828 par Frédéric Cherbouin, écolier de la VI classe*, Βασιλεία 1828.

59. Στὸν τόμο *Mémoires de l'Académie des Sciences Arts et Belles-Lettres de Caen*, Caen 1849, σ. 385-388.